

УСТОЗ ҲАҚИДА НУРЛИ ХОТИРАЛАРИМ

*Марҳабо Қўчқорова Худойбергановна,
филология фанлари доктори, профессор*

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

етакчи илмий ходими

Мен ўзимни кўп жihatдан бахтли одам деб ҳисоблайман. Чунки, ҳаёт ва илм йўлларида учратган инсонларим ҳамма-ҳаммаси катта-катта олимлар, академиклар, шоир-ёзувчилар, хуллас энг камида ўқитувчилардир. Такдир мени 2000 йилда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтига олиб келди. Шу муқаддас даргоҳда академик устозлар Н.Каримов, Б.Назаров, Т.Мирзаев ва бундан ташқари, фан доктори ва профессорлар Н.В.Владимирова, С.Мирвалиев, Ш.Турдиев, Ғ.Мўминов, Н.Раҳимжонов, А.Ҳайитметов, Н.Худойбергано́в, Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, И.Ҳаққулов, Р.Иброҳимова, С.Мелиев, М.Жўраев кабилар билан ишлаш бахтига муяссар бўлдим. Ҳаётимда ҳар бирининг ўрни, улар ҳақидаги нурли, файзли хотираларим бўлакча.

Шу устозларим орасида академик Бахтиёр Назаров ҳақидаги нурли хотираларим доимо қалбимни тўлқинлантиради. Академик устозларимиз институтга келган куни биз учун байрам эди. Шогирдлар домлаларимизнинг атрофида гирдикапалак бўлиб, биримиз чой дамлаган, яна биримиз ошга югурган, имкон қадар устозларимизга хизмат қилиб, айтган топшириқларини астойдил бажаришга уринардик. Бахтиёр Назаров расман илмий раҳбарим бўлмасада, менинг камтарона ижодим ҳақида доим яхши гаплар айтди, руҳ берди, илмий-ижодий ишларимга рағбат берди. Шунинг учунми, домла ҳақида ўйлаганимда том маънодаги “БАҒРИКЕНГ УСТОЗ” қиёфаси, у

кишига бўлган чексиз ҳурматим, меҳри-муҳаббатим жўш уриб кетади. Чунки, домла менга нисбатан ана шундай меҳр-муҳаббатни, эътиборни, яхши гапни, рағбатни билдира олган ва айта олган инсон...

***

Академик, филология фанлари доктори Бахтиёр Назаров Аминовичнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўйлаганимда, беихтиёр Наим Каримовнинг куйидаги эътирофлари эсга келади: “Бахтиёр Назаров бахтли юлдуз остида туғилган инсонлардан. У аксар кишилар эришиши мумкин бўлган ютуқ ва мартабаларга жуда эрта эришиб, 27 ёшида фан номзоди, 39 ёшида фан доктори, 41 ёшида Тил ва адабиёт институти директори, 44 ёшида Фанлар академиясининг мухбир аъзоси (мухбир аъзолик институти бекор қилинган, академик), 45 ёшида Ўзбекистон Президенти Давлат маслаҳатчиси ва қанчадан-қанча олий мақомдаги тадбирларда иштирок этган. Бахтиёр Назаровнинг сўнгги 30 йил ичида босиб ўтган йўли ақл бовар қилмас илмий-маданий воқеаларга ниҳоятда бой. Бундай сермазмун ҳаёт йўлини босиб ўтиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди”¹.

Дарҳақиқат, бундай омадли ва сермазмун ижодий фаолият ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бахтиёр Назаров турли нуфузли лавозимларда ишлаган бўлсада, аммо олим умрининг жуда катта қисми ҳозирги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти билан боғлиқ. Олим 30 га яқин номзодлик ва докторлик диссертацияларига илмий раҳбарлик, 40 дан ошiq ишларга расмий оппонентлик қилди. Муаллифнинг шу кунга қадар 500 дан зиёд илмий

¹ Каримов Н. Олимнинг илмий олами / Бахтиёр Аминович Назаров – 60. (биобиблиографик китобча) – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 5.

мақолалари, 20 га яқин илмий монография ва дарсликлари чоп этилган. Шу ўринда олимнинг таржимаи ҳолига қисқача тўхталсак, мақсадга мувофиқ бўлади.

Бахтиёр Назаров 1945 йилнинг 17 сентябрида Тошкент шаҳрида туғилган. Олим ота томондан ҳам, она томондан ҳам қози авлодига бориб тақалади. Зеро, бу ҳақда олимнинг ота-онаси, аجدодларини яхши биладиган Туркистонлик юртдоши Тўхташ Мамаев шундай ёзади: “Бахтиёр Назаров Тошкентда туғилиб, вояга етди, лекин асли иқонлик.

Раҳматлик отаси Муҳаммадамин Назар қози ўғли ва онаси Ҳузро Абдуқодир қизи иқонлик бўладилар.

Ота томондан Назар қози узоқ йиллар Иқонда қозилик қилганларини қариндош-уруғларимиздан эшитганим бор. Онаси ҳам ўзига бадавлат Абдуқодирбой Юсуф қози ўғлининг фарзанди. (Демак, Бахтиёр Назаров икки қозининг зурриёди)”².

Бахтиёр Назаровнинг ота-оналари тагли-зотли одамлар бўлиб, Иқонда катта обрў-эътиборли кишилар бўлган. Айниқса, олимнинг феъли-табиатидаги дипломантликни (адолатли қозиликни) шахсан ўзим Илмий кенгаш раиси сифатида олиб борган ҳимоя жараёнларида жуда кўп бора кузатганман. Домла ниҳоятда толерантлик фазилати кучли эди, удоимо ёшларни қўллаб-қувватларди. Ёш тадқиқотчиларни чин юракдан янги ишлари билан табриклай оларди. Бахтиёр Назаровдаги бағрикенглик ва самимият жуда кўпчилик катта Устоз олимларда кузатилмас эди. Шунинг учун, ҳатто Бахтиёр Назаровга расман шогирд бўлмаган ёш тадқиқотчилар

² Мамаев Т. Ҳамқишлоғим / Ўтироф. – Тошкент: Тамаддун, 2018. – Б. 56.

хам домлани ўзига Устоз деб билган, у кишига талпинган. Камина ҳам шундай шогирдлардан бириман.

Бўлажак олим 1961-1966 йилларда Тошкент давлат университетининг (Ҳозирги ЎзМУ) филология факультетида таълим олди. Университетни тугатгач, Тошкент вилояти Юқори Чирчиқ туманидаги 36-мактабда ўқитувчи лавозимида иш фаолиятини бошлади. Оддий ўқитувчиликдан бошланган фаолият академиклик даражасигача етиб келди. У 1967 йилдан эътиборан Ўзбекистон Фанлар академияси А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ўзбек совет энциклопедияси бўлимида оддий лаборантликдан иш бошлади. 1969-1972 йиллар мобайнида Бахтиёр Назаров институт аспирантурасини ўтади. 1972 йилда “Ўзбекистонда адабий танқиднинг қарор топишида Ойбекнинг роли” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1972-2020 йиллар оралиғида институтда кичик илмий ходим, бош илмий котиб ўринбосари, катта илмий ходим, илмий кенгаш аъзоси, институт директори, илмий кенгаш раиси, бош илмий ходим, “Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар” бўлими мудир сифатида фаолият олиб борди. 1984 йилда олим “Ўзбек адабий танқидчилиги методологик принципларининг шаклланиши ва қарор топиши” мавзусида ёзилган докторлик диссертациясини муваффиқли ҳимоя қилди.

Бахтиёр Назаров Ўзбекистон ҳукуматининг кўплаб адабий, ижтимоий ҳаётида мазмунли фаолият олиб борди. Буларни санаб, адоғига ета олмаймиз. 1990-1992 йиллар оралиғида Ўзбекистон Президенти Давлат маслаҳатчиси, Ўзбекистон Маданият Фонди бошқаруви аъзоси, 1993-1995 йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссиясининг экспертлар кенгаши аъзоси, 1998-1999 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Ижтимоий фанлар комплекси раиси ўринбосари, раиси,

1999-2000 йилларда ЎзФА вице президенти вазифасини бажарувчи ва ҳ.зо. лавозимларда ишлади.

Бахтиёр Назаровнинг “Олим маданияти” (1977), “Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик, метод, қаҳрамон” (1979), “Бу сەҳрли дунё” (1980), “Ҳаётийлик – безавол мезон” (1985), “Ҳамза абадияти” (1988), “Ғафур Ғулом олами” (2004) илмий монографиялари чоп этилган. Бундан ташқари, “Ўзбек адабий танқиди тарихи”, уч жилдлик “Адабий турлар ва жанрлар” каби фундаментал тадқиқотларни яратишда муаллифлардан бири сифатида иштирок этди. Шунингдек, 20 жилдлик “Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами”ни тайёрлашда Бахтиёр Назаров фаол қатнашди.

Олим илмий мақола ва маърузалари билан Америка Қўшма штатлари (1987, 1990, 2003), Германия (1975, 1988, 1990), Туркия (1992, 1993, 1994), Норвегия каби мамлакатларда ташкил қилинган илмий анжуманларда иштирок этди. Муаллифнинг қатор илмий тадқиқотлари АҚШ, Польша, Беларусия, Қозоғистон, Россия илмий журналларида чоп этилган.

Домла таржимонлик билан ҳам биров шуғулланган. Жумладан, бу ўринда Лессингнинг “Лаокоон ёхуд тасвирий санъат ила шеърятнинг ҳадлари ҳақида” номли асари таржимасини эслаш кифоя. Бахтиёр Назаров адабиётшуносликнинг жуда кўп соҳалари билан шуғулланди, танқидчилик тарихи, XX аср адабиёти тарихи, адабий алоқалар, Ҳозирги адабий жараён, жаҳон адабиёти тарихи муаммолари ва ҳ.зо.

Бахтиёр Назаровнинг йиллар давомида кўнглидан шеър бўлиб тўкилган тўртликлари вафотидан олдин шеърый тўплам сифатида чоп этилди. Мазкур тўплам “Менинг лаҳзаларим” номи билан босилди. Академик Бахтиёр Назаровнинг 75 йиллик таваллуди муносабати билан “Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари” халқаро конференция (2020

йил, 16-19 сентябрь) ўтказилди. Шогирдлари бошчилигида “Эътироф. (Академик Бахтиёр Назаров портретига чизгилар)” (Тошкент: Тамаддун, 2018) номли китоб яратилди.

Домлага миннатдорчилик сифатида ўзим бош-қош бўлиб, шогирдлари билан ҳамкорликда “Ижоднинг жон томири” номи билан монография ва мақолаларини йиғиб чоп этдик. Афсуски, бу китоб жуда кам нусхада чоп қилинди. Ушбу китобга XX аср ўзбек адабиётининг йирик истеъдодли вакиллари Ғафур Ғулом, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Одил Ёкубов кабилар ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотлари; шунингдек, Ҳ.Ёкубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Л.Қаюмов, К.Нурмуҳаммедов, Э.Каримов каби атоқли олимлар ҳақида ёзилган адабий портретлари; қардош туркий халқлар адабиётининг машҳур намоёндалари Махтумқули, Ажиниёз, Тўлапберган Қайипберганов, Мухтор Авезов каби ижодкорлар ҳақидаги туркум мақолалари; шунингдек, Дурдона Худойберганова, Зулхумор Мирзаева, Марҳабо Қўчқороваларнинг шеърӣ ва илмӣй монографияларига ёзган сўзбошилари жамланди. Домла ўз илмӣй тадқиқотларида “Ижоднинг жон томири” бўлган бадиият қирраларига синчков нигоҳ билан қараган, илмӣй-назарӣй хулосаларида ана шу муҳим муаммога эътибор берган.

Академик Бахтиёр Назаров серқирра ижодӣй фаолияти ва ўзига хос бадиӣй таҳлил маҳорати билан ўзига тенгдош замондош олимлар орасида алоҳида ажралиб туради. Унинг қизиқишлари ва қалам теккизган адабиётшунослик мавзулари шу қадар кўп ва хўпки, бир олимнинг шунча ишни эплаганига ҳайрон қоласиз.

***

Домла доим мени негадир “Нўъмоннинг кичкинтой шогирди” деб айтишни, чақиришни яхши кўрарди. Менимча, Нўъмонжон Раҳимжоновнинг шогирди эканлигимга урғу бериш орқали дўстининг мақомини янада кўтариб кўяр эди. Бир куни (2010 йиллар кузи) эски “Академиклар шаҳарчаси”нинг “Бахт уйи” кафесига овқатланиш учун кирсам, домла овқатланиб ўтирган эканлар. Домла билан саломлашдим. У киши овқатланиб бўлдиларда, “Нима ишлар билан машғулсиз?” – деб сўради. Мен айна шу кунларда номзодлик диссертациям ва химоядан сўнг чоп қилинган мақолаларимни йиғиб, илк китобимни нашрга тайёрлаётган эдим. “Монографиямни нашрга тайёрлаяпман”- деб жавоб бердим. Домла шу заҳоти “Монографиянгизни номи нима?” – деб сўради. “Ҳали ном қўймадим” – деб жавоб бердим. Устоз “Монографияга енгил ном топиш керак”, дер экан. Монографиямга қайси тадқиқотларимни киритганимни сўраб олдиларда, “Монографиянгизни номини “Бадий сўз ва руҳият манзаралари” деб номланг” – деб таклиф билдирдилар.

Шу билан домланинг кафедра каминага маслаҳат тарзида айтган ном билан менинг илк монографик китобим “Бадий сўз ва руҳият манзаралари” (2011, 232 бет) “Мухаррир” нашриётида чоп этилди.

***

Отабек Жўрабоев билан ҳамкорликда Абдулла Қаҳҳор уй музейида учта грант доирасида иш олиб бордик. Энг охирги грант 2016-2018 –йилларга мўлжалланган амалий лойиҳа эди. Мазкур лойиҳа раҳбари ўзим эдим. Шу лойиҳа натижаси сифатида “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи” ҳамда “Абдулла Қаҳҳор Истиқлол адабиётшунослиги кўзгусида” номли монографияларимни яратдим. Аслида, “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқининг кенгайтириб ишланган варианты бир йилдан сўнг “Абдулла Қаҳҳор Истиқлол адабиётшунослиги

кўзгусида” монографик тадқиқотимга асос бўлди. Мен узоқ ўйладим. Китобимга қайси устоздан “Кириш сўзи” ёздириб олсам деб... Узоқ мулоҳазалардан сўнг, “Ўтмишдан эртаклар” тадқиқи”нинг қўлёзмасини қоғозга чиқариб, Бахтиёр Назаров домлага бердим. Домла олдинига “Вақтим йўқ, ишингизни ўқишга” – дегандай қилдилар. Мен ҳам бўш келмадим, “Домла Сизнинг мақолаларингизни йиғиб, китобингизни нашрга тўплаб, тайёрлайман” – деган таклифни айтдим. Домланинг жуда кўп тадқиқотлари, мақола, тақризлари матбуот саҳифаларида сочилиб ётган эди. Сўнгги йилларда, йирик китоби нашр этилмаганлигини билардим. Менимча, домлага бу таклифим маъкул бўлди.

Шу тариқа мен Бахтиёр Назаров домланинг “Ғафур Ғулом олами” монографик китобини компьютерда териш ишларини бошлаб юбордим. Матбуот саҳифаларида чоп қилинган жуда кўп мақола, тақриз, кириш сўзларини йиғиб, 600 бетдан зиёд китобни тайёрладим. Домла китобга “Кириш сўз”ини ҳам ўзингиз ёзаверинг”, деганларидан кейин кичик сўзбоши ҳам ёздим.

Домла “Ўтмишдан эртаклар” тадқиқи” китобимни ўқиб, 6 саҳифалик кириш сўзи ёзибдилар. Орада Отабек Жўрабоев китобимга “Кириш сўзи” қилиб, Абдулла Қахҳор уй-музейининг қистови билан олдинига биринчи китоб нашрга тушиб кетди. Домладан ниҳоятда хижолат бўлдим. Чунки, китоб Отабек Жўрабоевнинг “Кириш сўзи” билан чиқиб кетган эди. Лекин, мен иккинчи катта монографиямга Бахтиёр Назаровнинг “Кириш” мақоласини қўйиб нашр этишни режалаштиргандим.

“Ўтмишдан эртаклар” тадқиқи” китобимни бир нусхасини Раҳматилла Баракаев домлага бериб, хонамга чиқиб ўтирсам, кўп вақт ўтмай, домла “Китобингизни Назаров олиб чиқиб кетдилар”, - деб қолди. Янада

хижолатпазлигим ошди. Дарров китобга дастхат ёзиб, домланинг олдига кирдим. Чунки, домлага тушунтириш беришим керак эди. Шундай қилдим. Домла умуман индамадилар. Ниҳоят, иккинчи китобим “Абдулла Қаҳҳор Истиклол адабиётшунослиги кўзгусида” китобим “Академнашр” нашриётига олинди. Бу китоб академик Бахтиёр Назаровнинг “Кириш сўзи” билан чоп қилинди. Яхшиям, шу ишни ўз вақтида қилган эканман, деб кўпинча ўз-ўзимдан фахрланиб қўяман. Ахир домлаларимиз ҳам ғанимат экан. Бугун улуг устозларимизнинг бирортаси бу ёруғ оламда йўқ...

Домла “Кириш сўзи”да тадқиқотимга холислик билан ёндашиб, жуда самимий фикрларни ёзган. Мен ҳалигача “бир ёш тадқиқотчини” домланинг руҳан қўллаб-қувватлашларини эсласам, домладан жуда миннатдор бўлиб кетаман. Мана шу сатрлардан бир парча: *“Тадқиқотда муаллифнинг ўзи мақсад қилиб қўйганидек, қиссадаги бадиий қатламлар ва тарихий фактларга, улардаги тафсилотлар орқали ёзувчининг қатор асарлари, хусусан, ҳикояларидаги сюжетлар, образлар, характерларнинг реал ҳаётга заминини, қаҳрамонларнинг прототипларини аниқлашга муваффақ бўлади. Бу, шунчаки, осонлик билан амалга ошадиган иш эмас. Бунинг учун чуқур синчковлик керак, ёзувчи ҳаёти ва ижодига катта муҳаббат ва садоқат керак, адиб ижодининг сир-синоатларини билиш ва уларнинг боғланишларини тусмоллаш билан эмас, аниқ билиш керак. Марҳабо бунинг уддасидан чиқади ва назаримда олқишга муносиб иш қилади.*

Буларга у ўз-ўзидан эришган эмас, албатта. М.Қўчқорова Абдулла Қаҳҳор уй-музейидаги ҳужжатлар, дастхатлар, қўлёзмалар устида қунт билан, игна билан қудуқ қазигандек ишлади.

Адибнинг кундаликлари, аксар, мактублари илк бор муомалага киритилди. Бундай китоб мутахассислар учунгина эмас, Қаҳҳор ижоди билан қизиқувчи, кенг китобхонлар оммаси, айниқса, ўқувчи, талаба ва

муаллимлар учун, қадрлидир. Делитантликка йўйманг-у, агар Абдулла Қаҳҳор ҳаёт бўлганида олиманинг бу изланишлари ва муваффақияти учун миннатдорчилик билдирган бўлармиди, деган ҳаёлга ҳам бораман.”

Мени айниқса, домланинг “Абдулла Қаҳҳор тирик бўлганида олиманинг бу изланишлари ва муваффақиятлари учун миннатдорчилик билдирган бўлармиди, деган ҳаёлга ҳам бораман” – деган жумлаларини ўқиганимда ҳар сафар энтикиб кетаман. Ҳаёлимда ҳозир Абдулла Қаҳҳор тирилиб келадида, менинг кўлларимни сиқиб-қўйиб, раҳмат айтадигандек, тасаввур пайдо бўлади... Кимгадир, бу гапим кулгили туюлиши мумкин. Лекин, мен ичимдан ўтганини ёздим. Домланинг бу қадар самимий ёзилган муносабатини ўқиб, демак, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди бўйича яратган янги тадқиқотим домлага маъқул келганки, Абдулла Қаҳҳорга ҳам маъқул бўлишини билиб ёзаяпти, деб ишониб кетаман. Академикдан бундай мақтовни эшитиб, бўйим ўн баробар ўсгани ҳали-ҳали ёдимда...

***

Домла умрининг охирида жуда қаттиқ бетоб бўлиб қолдилар. Бахтиёр Назаровнинг ўнлаб шогирдлари, дўстлари, ижодкорлар у кишидан тез-тез хабар олиб туришди. Бир куни домланинг садоқатли шогирдларидан бири Гулноз Сатторова билан уйларига ўтдик. Домла ниҳоятда озиб кетган, кўзлари киртайиб, кўриниши унчалик ҳам яхши эмас эди. Шундай аҳволда ҳам домла тузалиб кетишига, бир кун албатта, ўз оёғи билан юриб ишхонага боришига ишонди. “Мен ишхонага бораман, тузалиб олай” – дедилар. Домлага қўшилиб мен ҳам бу гапга қаттиқ умид боғладим.

Лекин, бу алдамчи ҳиссиёт чиқиб қолди. Домла институтга ўзи истаганидек, ўз оёқлари билан юриб келаолмади. Ўшанда домланинг руҳан тетиклиги, ҳаётсеварлиги, ётган жойида бўлса ҳам, адабиёт, ижод ҳақида

тинмай ахборот ва янгиликларни эшитиб-билиб ётиши мени ҳайратлантирди. Қўлларида радио билан ётгани кўз ўнгимда қолиб кетди... Домла радио орқали институтимиз ходимларининг интервью ва суҳбатларини биронтасини қолдирмай эшитар экан. Хайриддин Султоннинг “Навоий-30” ҳикоя ва эсселар тўпламини ўқиб, шу ҳақда радиога интервью бергандим. “Академик Бахтиёр Назаров шу интервьюмни эшитади”, деб хаёлимнинг кўчасига ҳам кириб чиқмаган. Домла радиодаги ҳар бир чиқишимни тинглар экан. “Эшитдим интервьюнгизни сал умумлаштириб гапиринг, Мархабо. Жуда майдалашманг...” – деди. Домланинг эътирозларини дарров тушуниб етдим. Чунки, мен баъзан ҳикояларнинг сюжетларини эринмасдан гапириб юборган жойларим ҳам бор эди. Домла шу маънода умумлаштириб, конкретлаштиришимни маслаҳат берди.

Аммо ўша куни домла менга жуда қаттиқ ишонч билдирди. Мен билан жуда самимий ва қуюқ суҳбатлашди. Бунинг оғамдаги Гулноз Сатторова ҳам сизди. Домланинг уйдан қайтар эканмиз, “Домла мени ёқтирмайди” – деб қолдилар. Домланинг бутун эътибори, самимий муносабати менга қаратилганиданми, Гулноз опамда бошқача ҳиссиёт пайдо бўлдим, деб ўйладим. “Қўйсангизчи, Сиз энг садоқатли, ишончли шогирдисизку Назаровнинг” – деб кўнгилик бердим...

Домла менга меҳр кўзлари билан қараб, қўлимни ушлаб самимий ишонч билдиргани менинг ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди...

***

Институтимизда йиллик ҳисоботлар, айниқса, тугалланган катта лойиҳаларнинг якуний ҳисоботларини ёзиб тайёрлаш энг мураккаб ишлардан бири. Академик Бахтиёр Назаров “Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар” бўлимида кетма-кет иккита лойиҳа доирасида ходимлари билан иш олиб

боришди. Китоблар чиқаришди, халқаро конференциялар уюштиришди... Хуллас, баҳоли қудрат анчагина ишлар қилинган эди. Якуний ҳисобот тайёрланиши керак эди. Назаров домла 40 бетдан ошиқ лойиҳани қўлёзмада ёзиб келибди. Лекин уни компьютерда териб берадиган ходим топилмаган... Айни шу кунларда бўлим илмий ходими Гулноз Сатторованинг муҳим иши чиқиб қолиб, уйига кетган эди. Шу сабабли, “Адабиёт назарияси” бўлимидагилар шу қўлёзмани компьютерлаштириб беришимни илтимос қилишди. Шу пайтда қўлимда 7-8 ойлик қизим Шаҳризода бор эди. Ишхонага коляскада келаман. Қизимни коляскага солиб ухлатиб қўйиб, ижодий ишларимни қилаверардим. Назария бўлимининг ҳисоботини компьютерда териб, тайёрлаб, домлага қоғозга чиқариб бердим. Чунки, техника... териш жараёнида имло ва техник хатолар кетиши табиий жараён...

Домла ўқиб бўлиб, тузатиш ва таҳрирлар қилинган қўлёзмани кўтариб, хонага кира солиб, гулдирак овоз билан “Марҳабо, мана буларни қайтадан тузатиш қилинг” – дедилар. Коляскада ухлаб ётган қизим уйғониб кетмасин, деган маънода академик устозга қараб бармоғимни бурнимга олиб бориб, “Тшш, секин домла секин гапиринг” – дебман. Бу гапимдан очиғи ўзим уялиб кетдим. Домла ҳам гуноҳ иш қилиб қўйгандек, кейин овозини пастлатиб, топшириқни тушунтирди. Мен Назария бўлимининг барча ҳисоботларини қилиб тугатишга ёрдам бердим. Ўшанда домла ойлик тушган куни “Марҳабога хизмат ҳаққини берамиз” – дебдилар. “Йўқ, керак эмас” – дедим. Аммо домла гапида туриб, ойлик тушган куни билмайман, қанчадир сўм пулни менга ташлаб кетибдилар. Домла мана шундай одам эдилар... Одамнинг меҳнатини қадрлар эди...

***

Бир куни домла бўлимимизга кириб келди, ходимлар ўтирган эди. Домла Санобар опага қараб, “Марҳабо ўнта қизнинг ўрнини босади, шундай қизинг бўлса, армонинг йўқ” – деди. Домланинг бу мақтови менга янаям ёқиб кетди. Домланинг шогирдларга берадиган баъзи бир ўтитлари бор эди. Масалан, бир куни “филолог одам булбулигўёдай сайраши керак”- деган эди. Ёки “Илм игна билан қудуқ қазишдай гап. Илмни тирноқларинг билан қазиб-қазиб эгаллайсан” – деган гаплари ҳам эсимда қолган.

Бахтиёр Назаров домла ўз шогирдларига нисбатан ниҳоятда меҳрли ва айни пайтда қаҳрли ҳам эди. Ҳар бирининг диссертациясини эринмай ўқир, қоғоз чеккасига фикрларини ва мулоҳазаларини ёзиб кетарди. Домла ниҳоятда талабчанлик билан шогирдлари билан ишлашар, кези келганда қаттиқ урушиб ҳам ташларди. Бундай воқеаларнинг баъзиларига ўзим ҳам гувоҳ бўлганман. Шу билан бирга домла шогирдларини қаттиқ ҳимоя қилишни, қўлидан келган барча ёрдамни беришни ҳам биларди.

Бўлим муҳокамаларини қўшма йиғилишларида вазиятга қараб, баъзан Бахтиёр Назаров, баъзан Наим Каримов устоз бошқарар, ўшандай пайтларда мен бу икки катта устозни кузатишни ёқтирардим. Ҳар ҳолда академиклик унвонини Наим акадан олдин олган Бахтиёр Назаров бор жойда домла у кишининг ҳурматини жойига қўйиш учун “Бахтиёр ўзингиз олиб боринг мажлисни” – дер эди. Бахтиёр Назаровнинг нутқи жуда тез, шошилиб гапирар эди. Наим аканинг нутқида эса ниҳоятда сокин руҳ бор эди. Иккита бири-бирига тескари академик олимлар эди, назаримда. Биттаси олов, иккинчиси сув эди...

Баъзан устозларимиз бир-бирининг шогирдларининг бўш диссертациялари юзасидан келишмай қолган пайтлари ҳам бўлган, албатта.

Аммо шунга қарамасдан, илм йўлида, чинакам илм ва ҳалоллик олдида ҳар икки Устоз мурасага келишар эди.

Сўнгги йилларда, илмий раҳбарим филология фанлари доктори, профессор Нўъмонжон Раҳимжонов ва Наим Каримов ўртасида анчайин келишмовчиликлар келиб чиқди. Охири устозим ўз қўли билан ариза ёзиб ишдан кетди. Домла Наим акани ҳеч кечира олмас эди. Наим акага қўшиб, Т.Мирзаев ва Б.Назаровни ҳам кўпда ёқтирмай қолди.

Домлаларимиз ўзаро иш юзасидан келиб чиққан зиддиятлар ва шахсий ҳаётидаги муаммолар туфайли бир-бири билан келишмай қолиб, гаплашмай қўйган бўлсаларда, барибир уларнинг одамийлиги виждонини уйғотиб юборарди. Масалан, устозимнинг ўғли бевақт вафот этди. Бу шумхабарни тўшақда ётган Назаровга кимдир етказибди. Домланинг уйларига борганимизда: “Нўъмоннинг ўғли ўтиб қолибди, нима бўлди, Мархабо” – деб сўраганлари эсимда. Домла ўзлари ҳам бундай азоб ва дардни бошидан ўтказгани учун дўсти ва ҳамкасби Раҳимжоновга ниҳоятда ачиниш билан чин юракдан ҳамдард бўлиб гапиргани ҳали ҳамон эсимда...

Айни пайтда шу воқеадан сўнг, Раҳимжонов домланинг уйларига ўтганимда, Назаровнинг ҳамдардлигини билдириб қўйдим. Домлам бирпас жим турдилар, “Нима бўлибди унга” – деб Назаровнинг соғлигини суриштирди.

Менимча, уч катта устоз умрининг охирида бир-бири билан келишмайроқ қолган бўлсаларда, юрагида бир-бирини кечирган эди... Мен буни ҳис этдим.

***

Ҳаётда “Идеал инсон” бўлиш қийин. Айни пайтда устозимиз Наим Каримов айтганларидек, “Идеал тадқиқот” яратиш ҳам мураккаб иш. Бир куни эслолмайман, бўлимимизда анчайин бир бўш диссертациянинг муҳокамаси бўлиб ўтди. Катталар ва бизга ўхшаган мундайроқ олимлар ўз фикрини айтиб, диссертацияни яхшилаш, мукаммалаштириш ҳақида диссертантга анчагина маслаҳатлар берилди. Шунда Наим Каримов домла “Ҳа, энди ўзимиз ҳам идеал тадқиқот яратолмадик...” – деб айтдилар. Домланинг шу гапларини кўп такрорлаб юраман. Ҳақиқатан ҳам шундай. Яратилган тадқиқотлар мангуга яратилмайдику! Ҳар бир тадқиқот ўзининг даври учун муҳим бўлсада, вақт ўтиши билан қандайдир даражада эскиради. Ахир, тузумлар, қарашлар, тутумлар, мафкуралар, янги назариялар, дунёқараши ўзгарган авлодлар тез-тез ўзгариб, алмашилиб туради. Аммо том маънодаги **ҲАҚИҚИЙ ИЛМ** барибир фундамент бўлиб қолаверади.

Бахтиёр Назаров, Наим Каримов, Тўра Мирзаев, Нуъмонжон Раҳимжонов, Баҳодир Саримсоқов, Маматкул Жўраев каби қанчадан-қанча илми ва тафаккури баланд устозларга шогирд бўлиб, улардан кўп нарсаларни ўргандим. Ҳаёт ва илм йўлларимда уларнинг ёзган тадқиқотлари, қилган ишлари, гапирган гаплари доимо “Йўлчи юлдуз” бўлиб порлаб туради.

***

Назаров домла ҳаёт бўлганларида бу йил 80 ёшни қаршилаган бўлар эдилар. Кетма-кет устозларимиз бу оламдан кетишди. Бугун Тўра Мирзаев, Бахтиёр Назаров, Наим Каримов, Нуъмонжон Раҳимжонов, Баҳодир Саримсоқов, Маматкул Жўраев ва бошқа устозларнинг ҳеч бири орамизда йўқ... Ҳаммаси бу оламни тарк этишди... Уларнинг қадри ва ўрни мен учун тобора кундан-кунга сезиляпти... тириклигида кўпам қадрламагандаймиз.. Уларнинг суҳбатини кўпроқ олиш керак эди, деб ўйлаб қоламан. Энди эса

кеч... Уларни етарлича ҳурматини жойига қўя олмадикми, деб ўйланиб қоламан... Билмасам... Ҳар ҳолда бандамиз, бандалигимизга борамизда... Ҳеч нарсадан, ҳеч кимдан кўнглимиз тўлмайди... Яратилишимиз шундайда... Чора йўқ...

***

Устозларимиз ҳалол инсонлар эди. Уларнинг тийнатидаги, ишидаги ҳалоллик, ўз касбига садоқат ва муҳаббатни кўриб, доим ҳайратланганмиз. Уларнинг адабиётга ва илмий ижодга бўлган меҳри-муҳаббати барчамизга ўрнак, ҳавас қиларлик даражада ибрат бўлди.

Бахтиёр Назаров домланинг охиратлари обод бўлсин. Бу дунёда қилган илмлари у дунёсида бошларига соябон бўлсин, деб дуо қиламиз.

.....